

بررسی سیر افزایش کمی مزارات شهر تبریز با استناد به کتاب‌های روضات الجنان، روضه اطهار، اولاد الاطهار و منظر الاولیاء از قرون اولیه اسلامی تا اواخر صفوی

داریوش ستارزاده* / لیدا بلیلان** / فهیمه دوستار***

چکیده

اهمیت شهر تبریز در دوره ایلخانی به دلایل اقتصادی، سیاسی، مذهبی و به تبع آن توجه به هنر باعث گسترش حضور عرفا، شعراء، اولیا و امرا در سرتا سر شهر شده و نمود بارز این امر، تکریم، توسعه و اهمیت مزارات تا اواخر صفوی است. از این رو هدف این مقاله بررسی سیر افزایش کمی این مزارات از قرون اولیه اسلامی تا اواخر صفوی می‌باشد. در این تحقیق گردآوری اطلاعات به روش تاریخی - اسنادی با دید توصیفی و پدیدارشناسانه و تجزیه و تحلیل اطلاعات آن به شیوه تحلیلی - تطبیقی صورت پذیرفته است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که تعدد عرفا از سایر افراد نامی در تمام شهر و در تمام دوره‌ها بیشتر بوده و این امر تأثیرات مهمی در ساخت و سازمان فضایی - کالبدی شهر در طول دوره‌های تاریخی داشته است.

واژگان کلیدی

تبریز، مزارات، سیر افزایش کمی، کتب تاریخی، قرن ۱ الی ۱۰ هجری.

*. استادیار گروه هنر و معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. dariush_sat@msn.com

** . دانشیار گروه هنر و معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. lidabalilan@iaut.ac.ir

***. کارشناسی ارشد معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. f.doustar@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۳/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۴/۹/۲۵

۱. در کتب معاصری همچون آثار باستانی آذربایجان تألیف عبدالعلی کارنگ به معرفی آثار و ابنیه تاریخی و معرفی برخی مکان‌ها پرداخته شده که در آن به‌صراحت اشاره به این افراد می‌نماید. همچنین در کتب تاریخی که مزارات را معرفی نموده‌اند، عناوین شاعر، بابا (در مورد عرفا)، وزیر و امیر و اولیاءالله در کنار نام افراد آورده شده است.

طرح مسئله

آوازه شهرت شهر تبریز به دلایل متعددی نه تنها در تاریخ معماری ایران، بلکه در جهان اسلام پیچیده است. پدید آمدن فضاهای متعدد شهری و معماری در قرون اولیه اسلامی، شکل گیری مراکز متعدد علمی در این شهر را به عنوان قطب فرهنگی فراهم آورده است. این بود که زمینه برای حضور علما، عرفا، شعرا و دانشمندان از مناطق مختلف ایران و ممالک همجوار مساعد شد و تبریز این سالها، شهرت و اعتبار فراوانی از این نظر کسب نمود. لیکن این شهر همواره درگیر مشکلاتی همچون زلزله و یا صحنه جنگ با کشورهای همسایه بوده که این امور باعث زیر و رو شدن ساختار فضایی این شهر تاریخی در دوره های تاریخی گردیده و تنها مستندات این دوره ها، به معدود بناهای باقی مانده به همراه سفرنامه ها و در برخی موارد، ترسیماتی محدود می شود که از سوی برخی از جهانگردان با مقاصد مختلف ثبت شده و با تناقض های پنهان و آشکارشان ابهامات بسیاری را بر محققین تحمیل می نماید. هر چند محققین توانسته اند از تحلیل و بررسی این اطلاعات تا حدی به وجود عناصر متعدد معماری و شهری و نیز ساختار فضایی شهر تبریز در طی این دوره ها پی ببرند، (جدول ۱)، لیکن مطالعه متنوعی درباره تألیفات معطوف به مزارات صورت نگرفته، در حالی که بررسی دقیق این منابع می تواند به درک و حل ابهامات موجود درباره معماری شهرسازی تبریز کمک بنماید.

جدول (۱): دسته بندی سیاحان و مورخان که در دوره های مختلف حکومتی و منطبق با تاریخ میلادی از تبریز یاد کرده اند: (بلاذری، ۱۳۴۶؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵؛ مقدسی، ۱۳۶۱؛ ناصر خسرو، ۱۳۵۴؛ مارکوپولو، ۱۳۳۷؛ ذکاء، ۱۳۶۸؛ ابن بطوطه، ۱۳۳۷؛ کلاویخو، ۱۳۳۷؛ اولیا چلبی، ۱۳۳۸؛ شاردن، ۱۳۳۵؛ ونیزیان، ۱۳۴۹. (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

عناصر معماری و شهری	سیاح	پادشاه	عناصر معماری و شهری	مورخ / سیاح	پادشاه
دولتخانه، سقاخانه، مساجد، گرمابه، مزار کمال خجندی، عمارت برج و بارو	کلاویخو (۸۰۶ق)	غیاث الدین سلطان احمد بهادر	قصر حکومتی، حصار شهر	بلاذری (۲۰۰ق)	رواد ازدی
سلطان حسین بایقرا (تیموریان): مقر حکومت در هرات، حاکم تبریز جهانشاه			زلزله ۲۴۴ق / ۸۵۸م. زلزله ای هولناک و بسیار شدید		
تکیه شاه حسین ولی	محمد بن خاوندشاه (۹۰۰ق)	سلطان حسین بایقرا	جامع میان شهر، شهری پر جمعیت، زیبا و آباد، مرکز آذربایجان، بازار، نهرهای روان باروی استوار	ابن حوقل (۳۰۰ق)، مقدسی (۳۴۴ق)	متوکل عباسی
مسجد کبود، تکیه شاه حسین ولی، حمام جهانشاه، قیصریه، باغ صاحب آباد	اولیا چلبی (۱۰۵۰ق)، شاردن (۱۰۸۴ق)	جهانشاه	زلزله سال ۴۳۴ق / ۱۰۴۲م. تخریب خانه ها، گرمابه ها، تخریب دارالاماره شامل: قلعه و سور، بازار		

پادشاه	مورخ / سیاح	عناصر معماری و شهری	پادشاه	سیاح	عناصر معماری و شهری
ابو منصور وهسودان	ناصر خسرو (۴۳۸ق)	بازسازی کامل مسجد جامع پس از زلزله، طول و عرض شهر ۱۴۰۰ گام، تعمیر برج و بارو ۲ سال پس از زلزله	اوزون حسن	ونیزیان (۸۷۸ق)	مسجد جامع، کاخ حسن بیگ، میدان صاحب آباد
آباقاخان	مارکوپولو (۶۶۹ق)	شهری آباد و پرجمعیت	سلطان خلیل	قاضی احمد غفاری قزوینی (۹۷۲ق)	عمارت مقصودیه
زلزله سال ۶۷۱ ق / ۱۲۷۲ م. در زمستان در تبریز زلزله سخت حادث شد.					
غازان خان	وزیر رشیدالدین فضل الله همدانی (۶۴۸-۷۱۸ق)	مسجد جامع، شنب غازان، ربع رشیدی، میدان تبریز، باروی غازانی، دروازه ورجونه	شاه اسماعیل اول	فرانسیسکو رومانو (بازرگان گمنام) (۹۲۶ق)	مسجد حسن پادشاه، عمارت عالی قاپو، کاخ حسن بیگ، شنب غازان، میدان تبریز، پل آچی، دژی در مشرق شهر
اولجایتو	وزیر تاج الدین علیشاه (۷۲۴ق)	جامع علیشاه، مقبره سید حمزه، بازار اسب فروشان، شنب غازان، ربع رشیدی، گورستان چرنداب، گورستان گجیل	شاه تهماسب اول	وینچنتو دالساندری (۹۷۸ق)	خانه‌های کاهگلی، مسجد حسن پادشاه در میدان صاحب آباد، زاویه نصریه، درب ویجویه، گورستان گجیل، درب سنجان، درب اعلا، درب سرد، درب نویر، مهاد مهین، محله شتران و ششگیلان، ۴۵ کوچه، فاقد حصار، محیط شهر ۱۵ میل
ابوسعید بهادرخان	ابن بطوطه (۷۲۷ق)	جامع علیشاه، عمارت دمشقیه، بازار غازان، شنب غازان، دروازه بغداد		حسن بیگ روملو (۹۸۴ق)	
شیخ اویس بهادر خان	غیاث الدین کججی تبریزی (۷۷۰ق)	مسجد استاد و شاکرد، عمارت دمشقیه، دیوان خانه دولتی			

از این رو هدف از این تحقیق تحلیل کتاب‌های بسیار معتبری^۱ همچون *روضات الجنان* نوشته حافظ حسین کربلایی به سال ۹۷۵ ق، *روضه اطهار* نوشته ملاحشری به سال ۱۱۰۱ ق، *اولاد الاطهار* نوشته سید محمدصادق طباطبایی تبریزی به سال ۱۳۰۰ ق و *منظر الاولیا* نوشته محمد تبریزی به سال ۱۳۱۵ ق، جهت مکان‌یابی این مزارات و به تبع آن بررسی سیر افزایش کمی این مزارات است. با مطالعه کتب و مقالات معاصر منتشرشده در رابطه با این موضوع که برخی از آنها در پیشینه تحقیق نیز آورده شده، به اعتبار کتب مذکور برای استفاده و استناد بیشتر پی می‌بریم. همچنین کتب مذکور از جمله معدود منابع نگارش یافته درباره مزارات شهر تبریزند.

مزارات در سر تا سر شهر تبریز است تا در آینده بتوان از مقایسه اطلاعات به دست آمده با سایر مستندات تاریخی، به ترسیم دقیق ساختار فضایی شهر تبریز اقدام نمود. سؤال اصلی مقاله این است که سیر افزایش کمی این مزارات از قرون اولیه اسلامی تا اواخر صفوی چه تأثیری در شکل‌گیری و توسعه ساختار شهری تبریز داشته است؟ این سؤال، تحقیق حاضر را از سایر تحقیقات انجام شده در این زمینه که در قسمت پیشینه تحقیق خواهد آمد، متمایز می‌نماید.

در تحقیق حاضر برای پاسخ‌گویی به سؤال اصلی و تحلیل یافته‌ها سه کار صورت گرفته است: ۱. ابتدا کتاب‌های *روضات الجنان*، *روضه اطهار*، *اولاد اطهار* و *منظر الاولیا* مطالعه و بررسی شده تا افراد و مزارات ذکر شده براساس مکان جغرافیایی و به ترتیب اولویت تاریخی مشخص شوند. ۲. از مطالب سیاحان و مورخان که در دوره‌های مختلف از تبریز دیدن کرده‌اند، استفاده شده است. ۳. در نهایت نمودارهای سیر افزایشی مزارات ترسیم شده و پاسخ‌گویی به سؤال اصلی تحقیق به همراه ارائه کروکی از ساختار شهر تبریز به همراه نتایج نمودارها داده شده است.

پیشینه تحقیق

در باره مزارات تبریز می‌توان به مقالاتی نظیر: «مزارات چرنداب تبریز»،^۱ «مزارات بیلانکوه»،^۲ «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان ارامنه تبریز (ریشه‌یابی و تبیین دلایل وجودی)»^۳ و همچنین گزارش: «مرمت گنجینه‌ای از مقبره عرفا و بزرگان در گورستان شادباد مشایخ تبریز»^۴ اشاره نمود که عمدتاً در این مقالات دو بحث ارائه شده است: ۱. بررسی مصالح، تزئینات و نوع معماری قبور، ۲. معرفی برخی افراد سرشناس در یک گورستان تاریخی مشخص.

می‌توان گفت ۲ مقاله مزارات چرنداب تبریز و مزارات بیلانکوه تبریز به معرفی گورستان‌ها و دسته‌بندی مزارات به ۲ دوره (تا پیش از قرن ۷ و از قرن ۷ تا ۹) پرداخته است.

این مقالات علاوه بر استناد به کتاب‌های *روضات الجنان* نوشته حافظ حسین کربلایی و *منظر الاولیا* نوشته محمد تبریزی، مزارات گورستان‌های چرنداب و بیلانکوه را از طریق بررسی

۱. میرجعفری و بزاز دستفروش، «مزارات بیلانکوه»، پژوهش‌های تاریخی، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه اصفهان، سال ۱۳۴۸، دوره جدید، سال ۴، شماره ۴ (پیاپی ۱۶)، زمستان ۱۳۹۱، ص ۲۲ - ۱.

۲. همان.

۳. کبیر صابر، «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان ارامنه تبریز (ریشه‌یابی و تبیین دلایل وجودی)»، *باغ نظر*، سال نهم، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۲۳، ص ۸۲ - ۷۵.

۴. محمدی، *مرمت گنجینه‌ای از مقبره عرفا و بزرگان در گورستان شادباد مشایخ تبریز*.

میدانی معرفی و تشریح می‌نمایند.^۱

بنابراین تحقیقات انجام شده پیشین بیشتر با هدف شناسایی و معرفی شماری از افراد معروف در یک گورستان مشخص و نوع مصالح یا معماری و در برخی موارد تزئینات موجود در این مزارات صورت گرفته‌اند، در حالی که هدف از مقاله حاضر علاوه بر شناسایی و مکان‌یابی افراد مهم مدفون در شهر تبریز، بررسی سیر افزایش کمی این مزارات از قرون اولیه اسلامی تا اواخر صفوی است. برای تدقیق مواضع و دستیابی به هدف اصلی مقاله، ابتدا به تحلیل کتاب‌های مذکور در قالب چارچوب نظری تحقیق اقدام خواهیم نمود و براساس نتایج به دست آمده بدنه مقاله شکل می‌گیرد.

تحلیل کتاب‌های روضات الجنان، روضه اطهار، اولاد الاطهار و منظر الاولیا (چارچوب نظری پژوهش)

حافظ حسین کربلایی کتاب *روضات الجنان* را در سال ۹۷۵ ق با هدف معرفی مزارات در شهر تبریز و در ۵ روضه تألیف نموده است: روضه اول در ذکر مقابر و مشاهد اصحاب سید المرسلین و بعضی از تابعین رضوان الله علیه اجمعین است. روضه دوم مقابر اکابر جنت مآب سرخاب را ذکر می‌کند. روضه سوم در ذکر مقابر کبرای چرنداب است. روضه چهارم در ذکر مقابر عرفای گورستان گجیل علی ارواحهم و اشباحهم رحمة ربهم الجلیل است و روضه پنجم در ذکر قبور اکبری است که مدفن ایشان در اندرون شهر واقع است.^۲

ملا محمدامین حشری تبریزی به سال ۱۰۱۱ ق کتاب *روضه اطهار* را از کتاب *روضات الجنان* تلخیص و با افزودن و کاستن‌هایی در ۸ باب و بدین شرح تألیف نموده است: باب اول در ذکر مدفن شریف ائمه معصومین، باب دوم در ذکر چهارده امام زاده، باب سوم در ذکر اصحاب کبار که در این دیار مدفونند (مطابق با روضه اول *روضات الجنان*)، باب چهارم در ذکر اولیا و اهل الله که در نفس شهر آسوده‌اند (مطابق با روضه پنجم *روضات الجنان*)، باب پنجم در ذکر اولیای کبار که در سرخاب آسوده‌اند (مطابق با روضه دوم *روضات الجنان*)، باب ششم در ذکر اکابر بی‌عدیل که در گجیل آسوده‌اند (مطابق با روضه چهارم *روضات الجنان*)، باب هفتم در ذکر اولیا و ... که در چرنداب آسوده‌اند (مطابق با روضه سوم *روضات الجنان*) و باب هشتم در ذکر اولیا و ... که در نواحی شهر

۱. میرجعفری و بزاز دستفروش، «مزارات بیلانکوه»، پژوهش‌های تاریخی، سال ۴۸، دوره جدید، سال ۴، شماره ۴ (پیاپی ۱۶)، زمستان ۱۳۹۱، ص ۲۲ - ۱.
۲. کربلایی، *روضات الجنان*، ج ۱.

آسوده‌اند (مطابق با روضه ششم^۱ *روضات الجنان*)^۲.

کتاب *روضه اطهار* سید محمد رضا طباطبایی تبریزی که در ۱۳۰۰ ق از تألیف فارغ گشته، مشابه با دو کتاب قبلی است و در آن از کتاب *روضه اطهار* استفاده فراوانی شد و در ۸ باب تنظیم شده است: باب اول: امامزاده‌های بی‌واسطه، باب دوم: اولاد حضرت امام حسن مجتبی‌علیه السلام، باب سوم: اولاد حضرت امام زین العابدین علیه السلام، باب چهارم: اولاد حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام، باب پنجم: امامزاده‌هایی از طایفه زنان، باب ششم: اولاد حضرت محمد بن حنفیه، باب هفتم: مزارات متبرکه امامزاده‌ها در تبریز و باب هشتم: بعضی از احوالات دارالسلطنه تبریز که در این باب به معرفی عناصر معماری موجود در شهر تبریز می‌پردازد که در جوار برخی مزارات نیز قرار دارند.^۳

آخرین کتاب استفاده شده در این تحقیق، کتاب *منظر الاولیا* (در مزارات تبریز و حومه) تألیف محمد کاظم بن محمد تبریز (اسرار علی شاه) در سال‌های ۱۲۶۵ - حدود ۱۳۱۵ ق می‌باشد که در ۶ روضه تنظیم شده، بدین گونه که هر روضه نیز شامل زیر بخش‌هایی با عناوین گلشن، گلزار، گلستان، لاله زار، سیر و بهار تدوین گردیده است. این کتاب نیز همانند کتب قبل، مزارات را به تفکیک، دسته‌بندی نموده است: روضه اول در احوالات امامزادگانی که در تبریز اقامت ابدی نموده‌اند. روضه دوم در بیان احوالات اولیا الله که در این خاک پاک آسوده‌اند که این روضه شامل ۷ گلزار می‌باشد. در روضه سوم احوالات سلاطین کرام و وزرای ذوی الاحترام را که در نفس شهر تبریز آسوده‌اند، تفصیل نموده است. روضه چهارم در احوالات بعضی از فحول شعراست که در این سرمنزل چشم آشنایی بسته‌اند. روضه پنجم در احوالات بعضی از اولیاست که در مضافات تبریز^۴ مدفونند و در ۵ سیر بررسی شده‌اند و نهایتاً روضه ششم در اسمای مشایخ سلسله نعمة اللهی و ترجیح آن بر سایر سلاسل می‌باشد.^۵

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت حافظ حسین کربلایی در کتاب *روضات الجنان*، گورستان‌های پراهمیت شهر تبریز را در چهار جهت جغرافیایی شهر به تفکیک در ۴ روضه از کتاب معرفی نموده است. کتب دیگر نیز این تقسیم‌بندی را به صورت‌های مختلف انجام داده که در نهایت

۱. کتاب *روضات الجنان* در ۲ جلد تهیه گردیده است که جلد اول مربوط به شهر تبریز و جلد دوم نواحی تبریز را شامل می‌گردد. روضه ششم در جلد دوم کتاب قرار دارد.

۲. بنگرید به: ملا حشری، *روضه اطهار*.

۳. بنگرید به: طباطبایی، *تاریخ اولاد اطهار*.

۴. مضافات و حومه‌های تبریز شامل شهرهایی مانند اردبیل، اهر، شبستر، مراغه و دهات شهر تبریز مانند اسکو، روسنجان، امد، خسروشاه، دهخوارقان، شادباد، صوفیان و ... می‌باشد.

۵. بنگرید به: تبریزی، *منظر الاولیا*.

مزارات شهر تبریز براساس مکان جغرافیایی به پنج دسته شامل: ۱. مزارات سرخاب در شمال؛ ۲. مزارات چرنداب در جنوب؛ ۳. مزارات گجیل در غرب؛ ۴. مزارات بیلانکوه (قله اخی سعد)؛ و ۵. مزارات داخل (مرکز) شهر تقسیم‌بندی شدند.

برای جانمایی این مقابر و گورستان‌ها لازم است تا از اطلاعات نقشه دارالسلطنه قراجه داغی،^۱ تهیه شده به سال ۱۲۹۷ ق / ۱۸۸۰ م. به‌عنوان اولین نقشه دقیق ترسیم شده از شهر تبریز و نیز اطلاعات نقشه وضع موجود تبریز به سال ۱۳۸۵ استفاده شود. لیکن قبل از آن باید به ساختار شهر تبریز از قرون اولیه اسلامی تا اوایل صفوی نگاهی گذرا داشت تا علاوه بر مشخص نمودن ۵ ناحیه مزارات دسته‌بندی شده براساس تحلیل کتاب‌های پیش گفته، با ترسیم ساختار اصلی شهر در دوره‌های مختلف تاریخی، موجبات شناسایی دقیق‌تر فضاهای شهری و معماری از بین رفته فراهم گردد. (نقشه ۱)

نگاهی گذرا به ساختار کالبدی شهر تبریز از قرون اولیه اسلامی تا دوره صفوی

شهر تبریز پیشینه‌ای کهن دارد که مدیون موقعیت جغرافیایی و اقلیمی مناسب آن است؛ این وضعیت جغرافیایی، تبریز را از دیرباز به یک مرکز زیستگاهی پویا و جاودان مبدل کرده است. تبریز از دوره قرون اولیه اسلامی نیز یک مرکز مهم اداری - بازرگانی و دارای ساختار کالبدی - فضایی منحصر به فردی بوده است. همان‌طور که در سده دوم هجری، رواد ازدی در تبریز فرود آمد و با برادرانش قصری در آن ساختند و شهر را به حصار مستحکم کردند و مردم نیز بدان جای روی آوردند.^۲ سپس در زمان متوکل عباسی در سال ۲۴۴ ق / ۸۵۸ م. زلزله‌ای حادث شد که اثری از تبریز نماند.^۳ درباره قدمت شهر تبریز حافظ حسین کربلایی در کتاب *روضات الجنان* چنین نوشته است: «بدان که شهر تبریز از بناهایی است که در ظهور اسلام واقع شده، قبل از بنای آن به‌جای آن و در حوالی و نواحی آن، ده‌ها و قلعه‌ها بوده و مردم آنجا آتش پرست بوده‌اند»^۴ در سال ۳۴۴ ق / ۹۵۵ م. ابن حوقل از تبریز به‌عنوان شهری زیبا و آبادان و پرجمعیت و پربرهه و حاصلخیز یاد نموده که بازارهای بسیار و دادوستد داشته و مرکز آذربایجان آبادترین شهر آن بوده است.^۵ مسجد جامع در میان شهر بوده و نیکی‌های شهر بی‌شمار بوده است.^۶ همچنین علاوه بر آبادانی،

۱. این نقشه توسط سرهنگ قراجه داغی در سال ۱۲۹۷ ق تهیه گردیده است.

۲. بلاذری، *فتوح البلدان*، ص ۱۶۹؛ ابن فقیه، *البلدان*، ص ۱۲۷.

۳. کربلایی، *روضات الجنان*، ج ۱، ص ۱۷.

۴. همان، ص ۱۵.

۵. ابن حوقل، *صورة الارض*، ص ۸۴.

۶. مقدسی، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ص ۵۶۱.

شهر، دارای بارو و دروازه ای بوده که بنا بر سفرنامه ناصرخسرو در سال ۴۳۸ ق / ۱۰۴۷ م. طول و عرض شهر هر یک ۱۴۰۰ گام بوده است.^۱

پس از روادیان، سلسله خوارزمشاهیان در تبریز حکومت کرده‌اند که از لحاظ معماری و شهرسازی واقعه مهمی در آن دوره رخ نداده است. در دوران حکومت ایلخانیان، آباقاخان در سال ۶۶۳ ق پایتخت را از مراغه به تبریز منتقل نمود. آخرین باروی شهر تبریز قبل از این تاریخ و در زمان هلاکو (۶۵۱ - ۶۶۳ ق / ۱۲۶۴ - ۱۲۵۳ م.) با محیطی برابر ۶۰۰۰ گام^۲ و ۱۰ دروازه بر گرداگرد شهر تبریز ساخته شده بود.^۳ سیاح مارکوپولو که در سال ۶۶۹ ق / ۱۲۷۰ م. از تبریز دیدن کرده، تبریز را به‌عنوان شهری آباد که در ایالت عراق (عراق عجم) قرار داشته، توصیف می‌نماید.^۴ در زمان ایلخانان به جز مدت کوتاهی در زمان پادشاهی اولجایتو از سال‌های ۷۱۶ - ۷۰۳ ق که تبریز و سلطانیه هم‌زمان پایتخت بودند، در بقیه زمان‌ها تبریز پایتخت و مقر حکومت بوده است. در زمان غازان خان ایلخانی، تبریز دستخوش تغییرات چشمگیر شهری و معماری گشت؛^۵ چنان‌که غازان خان پس از آنکه به حکومت رسید، فرمان داد تا باروی جدیدی به دور شهر بکشند. دور باروی غازانی برابر با ۲۵ هزار گام و دارای ۶ دروازه بود.^۶

سیاحان بسیاری در این دوره از شهر تبریز دیدن کرده، توصیفات جامعی از عناصر مهم و ابداعی سلسله ایلخانی ارائه نموده‌اند. از جمله: شب غازان،^۷ همچنین مجموعه ربع رشیدی^۸ و جامع علیشاه.^۹ ابن بطوطه از رونق بازار تبریز به‌نام غازان در آن زمان یاد می‌کند.^{۱۰} همچنین بازاری به‌نام بازار اسب فروشان نیز در منابع تاریخی آمده است.^{۱۱} مقبره‌سازی نیز در این دوره به اوج خود رسید. وجود

۱. ناصرخسرو، سفرنامه ناصرخسرو، ص ۷.

۲. گام را به ذراع و نیم که هر ذراعی بیست و چهار اصبع است میزان گرفته‌اند. (دهخدا، لغت‌نامه، مدخل گام)

۳. حمدالله مستوفی، نزهة القلوب، ص ۱۵۳.

۴. مارکوپولو، سفرنامه مارکوپولو، ص ۳۱.

۵. بهنام، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ایران، ص ۴۱۹؛ مشکور، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، ص ۴۱۹.

۶. مستوفی، نزهة القلوب، ص ۱۵۴.

۷. همدانی، جامع‌التواریخ، ج ۲، ص ۱۳۷۶؛ عمادالدوله ابوالخیر، تاریخ مبارک غازانی، ص ۲۰۸.

۸. همدانی، وقف‌نامه ربع رشیدی، ص ۱۷۷.

۹. مستوفی، نزهة القلوب، ص ۱۵۴.

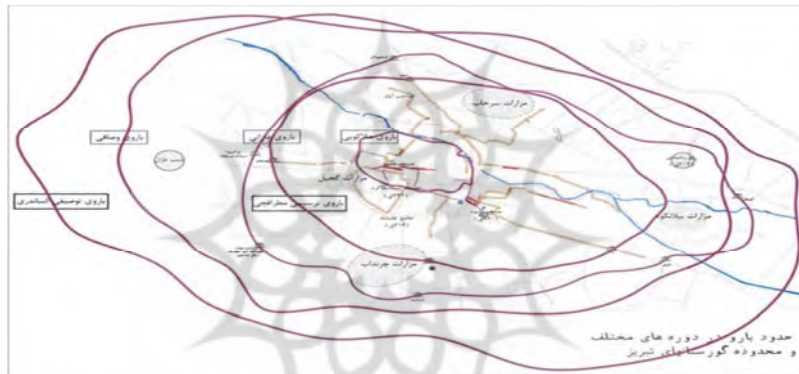
۱۰. ابن بطوطه، سفرنامه، ج ۱، ص ۲۲۵.

۱۱. آیتی، وصاف الحضرة، ص ۱۵۶.

مقبره‌ها در دوره‌های بعد به شکل‌گیری مزارات و گورستان‌های مهم شهری منجر شدند.^۱ تأثیر این مزارات در احداث باروی غازی را نیز نمی‌توان نادیده گرفت، چنان‌که باروی غازی به‌گونه‌ای برگرد شهر کشیده شد که تمام گورستان‌ها و مقابر مهم^۲ مذکور شهر را دربرگرفته بود.

پس از ایلخانان در اوایل قرن ۸ ق جلاپریان نیز در این شهر به حکومت و اداره بخشی از ایران امروز پرداختند. در اواخر قرن هشتم که تیموریان در سمرقند و هرات حکومت می‌نمودند، تبریز همچنان شهر مهم و مرکز مهم سیاسی - فرهنگی به شمار می‌رفت. سیاح کلاویخو، تبریز در آن سال‌ها را بدین گونه توصیف می‌نماید: «تبریز دشتی است که در میان دو کوه جای گرفته است. شهر تبریز از شرق به سرخاب، از غرب به یانیق و از جنوب به سه‌بند محدود است.» وی در داخل شهر نیز از کاخ بزرگی که پادشاهی به‌نام سلطان اویس (جلایر) ساخته است، صحبت می‌نماید.^۳ همچنین پس از آن در قرن ۹ و ۱۰ هجری و در دوره قراقویونلوها و آق قویونلوها تا اواسط حکومت شاه طهماسب صفوی به سال ۹۶۲ ق تبریز همچنان پایتخت اصلی بوده است.^۴ از آنجایی که همواره نمایش قدرت گرفتن دولت با ساخت و سازهای شهری صورت می‌پذیرفت، در این دوران نیز شاهد تأسیس بسیاری از عناصر معماری و شهری هستیم. (نقشه ۱)

نقشه (۱): حدود شهر و عناصر مهم معماری و شهری ساخته شده در دوره های مختلف و محدوده گورستان‌ها نسبت به باروها (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

۱. همان، ص ۸۴؛ مستوفی، *نزهة القلوب*، ص ۱۵۴؛ القاشانی، *تاریخ الجایتو*، ص ۱۹۸.
۲. برخی از مقابر مهم در آن دوره از جمله: عمارت دمشقیه که قریب به تکیه شاه حسین عمارتی است، در کمال علو و ارتفاع؛ مدفن بعضی از امرا و سلاطین است. مشهور به دمشقیه بنای بغداد خاتون، دختر امیر چوپان سلدوز که سال‌ها جمله الملک ایران و روم بود، گویا به‌واسطه برادر خود دمشق خواجه، بنا کرده و از این جهت «دمشقیه» گویند آن موضع را. (کربلایی تبریزی، *روضات الجنان و جنات الجنان*، ج ۱، ص ۵۲۳)
۳. کلاویخو، *سفرنامه کلاویخو*، ص ۱۶۲ - ۱۶۱.
۴. پاکزاد، *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*، ص ۳۶۰.

در ادامه به بررسی سیر افزایش کمی مزارات در چهار گورستان مهم و همچنین در داخل شهر خواهیم پرداخت.

۱. بررسی سیر افزایش کمی مزارات سرخاب در شمال شهر تبریز

سرخاب از محلات قدیمی و تاریخی تبریز و در شمال شهر و پای کوه‌های سرخاب واقع شده است. این محله از قسمت شمال به عوارض طبیعی (کوه) و از قسمت جنوب به رودخانه‌ای که از وسط شهر می‌گذرد، محدود و وجه تسمیه آن در منابع مختلف به وجوه متفاوتی بیان شده است.^۱ پراکندگی مزارات در این محله از قرون اولیه اسلامی تا دوران حکومت صفوی که تبریز پایتخت بوده و از لحاظ مذهبی، سیاسی، اقتصادی اهمیت داشته، مشاهده می‌شود و در دوران مختلف، برخی از عرفا، شعرا، امرا و اولیایی که در تبریز می‌زیسته‌اند در این محدوده مدفون شده و باعث اهمیت یافتن هرچه بیشتر این محدوده گردیده‌اند. جدول (۲) اسامی این افراد را به ترتیب قرون و تاریخ‌های فوت نشان می‌دهد. همچنین رفعت شأن و اعتلای مکان مزارات سرخاب را از اینجا قیاس می‌توان نمود که حضرت مولانا جلال الدین می‌فرموده‌اند که هر که از تبریز می‌آید و به‌جانب ما میل می‌نماید، تحفه او می‌باید که خاک پاک سرخاب باشد، و در فضایل و خصایل مدفونین سرخاب سخنان غریب و معارف عجیب بیان می‌فرموده‌اند.^۲

جدول (۲): جدول منتخبی از اسامی عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق. که در سرخاب مدفونند. کربلایی، ۱۳۳۵؛ ملاحشری، ۱۳۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۹؛ محمد تبریزی، ۱۳۸۷. (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مزارات	عرفا	شعرا	امرا - وزراء	اولیا
قرون اولیه	بابا ترک (قرن ۳)، پیر باب (قرن ۳-۴).	ملک الشعرا متخلص به خاقانی (۵۸۲ق).	حارث بن امیه (۵۲۵ق)، امیه ضمری پدر عمرو،	عین علی و زین علی، ابومحجن النقفی (۵۲۲ق)، سهراب، عمران،
ایلخانی	بابا حسن (۶۱۰ق)، بابا مزید (۶۲۰ق)، خواجه عبدالرحیم ازآبادی (۶۵۵ق).	عزالدین محمد، ولدجلال الدین محمد (۶۷۱ق)، خواجه همام الدین تبریزی شاعر (۷۱۳ق)، مولانا بهاءالدین (محمد) خاکی (قرن ۷)،	قاضی عزالدین (۶۴۶ق)، خواجه رشیدالدین فضل الله (۷۱۸ق).	سید حمزه (۷۱۷ق)، امام طلحه (اواسط قرن ۸)،
جلایریان و تیموریان	مولانا (کمال الدین) عبدالقادر نخجوانی (۸۰۱ق)، پیر قندیلی (قنبری) (اواخر قرن ۸)، مولانا غیاث الدین محمد رحمه الله، بابا اسماعیل، بابا احمد قمچی باف و مولانا محمد ازآبادی،	خواجه عبدالنهی خوشنویس (۸۱۵ق)، اسدی تخلص (قرن ۹)،	سیدمختار امیر عبدالغفار (عبدالوهاب) (۸۱۷ق)،	پیر عمادالدین (اواخر قرن ۸)،

۱. سجادی، کوی سرخاب تبریز و مقبره الشعرا، ص ۲۰.

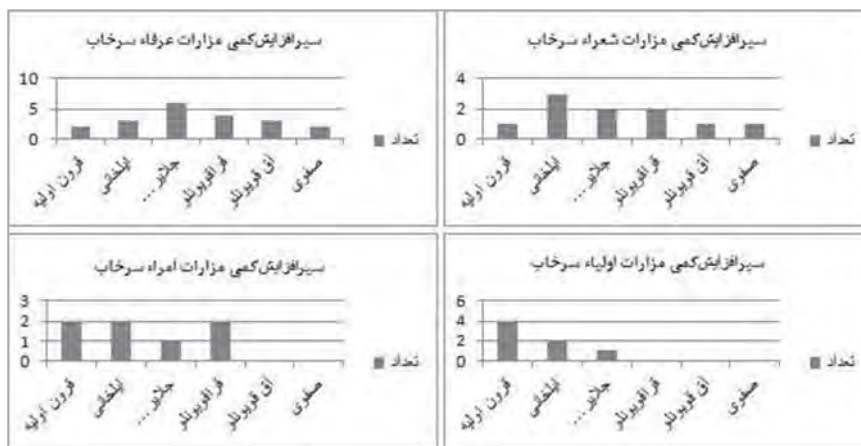
۲. کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۴۷.

مزارات	عرفا	شعرا	امرا - وزراء	اولیا
قراقویونلو	شیخ اسحق (۸۵۰ق)، شیخ امیرمشکی و پیر وی مولانا محمد مجذوب گربه خور، پیر ترک (قرن ۹)،	خواجه عبدالرحیم خلوتی (۸۵۹ق)، مولانا شرف‌الدین محمود (قرن ۹)،	مولانا تاج‌الدین علی منشاری و مولانا احمد اره‌گر رحمه الله تعالی (قرن ۹)،	-
آق قویونلو	درویش سراج‌الدین قاسم، بابا دوستم، پیری حمای،	مولانا محمد شیرین‌المغربی (۸۱۰ق)،	-	-
صفوی	پیر ممد (۹۲۸ق)، اخی خیرالدین (۹۴۰ق)،	مولانا شمس‌الدین محمد خطاط (۹۳۰ق)،	-	-

با تحلیل و مطالعه کتب تاریخی از قدیمی‌ترین مقابر اولیا در خاک سرخاب می‌توان به مقابر عین علی و زین علی (قرن ۱ ق) بر فراز کوه‌های سرخاب در شمال شهر تبریز^۱ اشاره نمود. از عرفای مدفون در این مزارات، بابا حسن^۲ و بابا مزید، می‌باشند که به دلیل بزرگی‌شان افراد زیادی نیز در اطراف مزار آن دو دفن گردیده و با گذشت زمان و تعدد مزارات اطراف، تشکیل حظیره‌هایی را داده‌اند که به حظیره بابا حسن و حظیره بابامزید معروف گشته است.

از تجمع این دو حظیره، محدوده گورستان سرخاب تعیین شده که علاوه بر این محدوده در خاک سرخاب مزارات مهم دیگری نیز همچون مزار ملک الشعراء، متخلص به خاقانی (۵۸۲ ق) که آن محل را مقبره الشعرا می‌گفته‌اند^۳ و مقبره سید حمزه (۷۱۷ ق) که مزارش در درآمد سرخاب معین و مشهور است،^۴ پراکنده شده‌اند که وجود یک عنصر شهری و معماری مهم و تاریخی را نیز باعث گردیده که این عوامل در ساختار فضایی شهر نیز تأثیرات بسزایی دارند. از جمله مزار خواجه رشیدالدین فضل‌الله (۷۱۸ ق) در عمارتی که به‌ایشان منسوب است، می‌باشند. این عمارت به نام ربع رشیدی که به عنوان قطب فرهنگی در قسمت شرقی شهر و در خاک سرخاب بود، معروف بوده است و وجود گذرهایی برای اتصال این عناصر یکی از عوامل ساختار فضایی شهری محسوب می‌گردد.

۱. همان، ص ۳۶؛ طباطبایی، اولاد الاطهار، ص ۳.
۲. ملاحشری، روضة اطهار، ص ۹۰.
۳. همان، ص ۱۱۵؛ کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۲۰۱.
۴. همان، ص ۲۱۳؛ ملاحشری، روضة اطهار، ص ۸۸؛ طباطبایی، اولاد الاطهار، ص ۸۴.

نمودار (۱): سیر تحول کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق که در سرخاب مدفونند. (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

پس از دسته‌بندی و معرفی افراد مدفون در دوره‌های مختلف تاریخی در محدوده گورستان سرخاب در شمال شهر تبریز، نمودار شماره ۱ نشانگر سیر افزایش کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا می‌باشد.

با دقت در نحوه پراکندگی و سیر افزایش کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا در خاک سرخاب که در نمودار شماره ۱ نشان داده شده و مقایسه آن با نقشه شماره ۱ می‌توان نتیجه‌گرفت که بیشترین تعداد مزارات در خاک سرخاب، مربوط به عرفا در دوره جلایریان بوده است. مزارات شعرا در دوره ایلخانی حداکثر تعداد را داراست و امرا تا دوره قراقویونلو و اولیا تا دوره جلایریان، در این خاک مدفون گردیده‌اند. تأثیر تعداد و دوره دفن مزارات افراد مذکور را در ساخت و سازمان فضایی شهر به وضوح می‌توان مشاهده نمود و به جرئت می‌توان دلایل ساخت برخی فضاهای معماری و شهری را تأثیرپذیری از این مزارات ذکر کرد. از جمله عمارتی به نام دومنار در خاک سرخاب که به‌عنوان فضایی وابسته به امرا بوده و در دوره‌های بعدی تبدیل به مسجد شده است.^۱

۲. بررسی سیر تحول کمی مزارات چرنداب در جنوب شهر تبریز

محل چرنداب نیز همانند محله سرخاب یکی از محلات قدیمی و تاریخی تبریز است که در قدیمی‌ترین منابع همچون *تاریخ و صاف* نیز آورده شده است: «اساس دیوار باروی غازی را چنان ریختند که بر چرنداب و سرخاب و بلبان کوه و همه بستان‌ها و باغ‌ها محیط باشد.»^۲ این محله از

۱. کربلایی، *روضات الجنان*، ج ۱، ص ۲۲۲.

۲. آیتی، *وصاف الحضرة*، ص ۲۱۳.

بررسی سیر افزایش کمی مزارات شهر تبریز با استناد به کتاب‌های ... □ ۱۹

شمال به محله مبار میار، از جنوب به کوه‌ها و تپه ماهورهای یانیق، از مشرق به محله نویر و از مغرب به محله لیلوا محدود است.^۱ محله چرنداب نیز دارای گورستان‌های پراکنده‌ای است که محل دفن عرفا، شعرا، امرا و اولیا بسیاری در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است و به قول حافظ حسین کربلایی این مزارات که به جانب قبله شهر تبریز واقع است، مزاری است در کمال ترویج و صفا و از سرخاب و گجیل به چند قدم به کعبه معظمه نزدیکتر است.^۲ دسته‌بندی این مزارات از قرون اولیه اسلامی تا دوره حکومت صفوی در جدول شماره ۳ انجام یافته است.

جدول (۳): جدول منتخبی از اسامی عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق که در چرنداب

مدفونند. (کربلایی، ۱۳۳۵؛ ملاحشری، ۱۳۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۹؛ محمد تبریزی، ۱۳۸۷) (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مزارات	عرفا	شعرا	امرا - وزراء	اولیا
قرون اولیه	خواجه ایمن مشهور به بابا شادان بن آشوب (۵۹۵ق).	-	-	عبدالله الامین، امام ابومنصور محمد حفده العطار الطوسی (۵۶۰ق).
ایلخانی	شیخ ابوبکرین اسمعیل تبریزی سله باف (قرن ۷).	-	-	-
جلایریان تیموریان	مولانا فخرالدین احمد (۷۴۶ق)، مولانا نظام الدین عبدالصمد (۷۶۶ق)	-	-	-
قراقویونلو	-	مولانا شرف الدین محمود (قرن ۹)	-	-
آق قویونلو	دده عمر (۸۹۱ق)، حضرت دده و حضرت احمد چلبی (اواخر قرن ۹).	مولانا ابومحمد نورالدین عبدالرحیم البزازی (اواخر قرن ۹).	قاضی علی (۸۸۳ق).	-
صفوی	-	-	-	هفت تن از اولیا رحیم الله (قرن ۱۰).

با توجه به دسته‌بندی انجام شده در جدول شماره ۳ و پس از مکان‌یابی این مزارات بر روی نقشه قاجاری، درآمد این محله که همانند درآمد محله سرخاب یک فضای گورستانی ذکر شده، در قسمتی است که مزار عارف نامی مدفون در دوره جلایریان و تیموریان مولانا نظام‌الدین عبدالصمد (۷۶۶ ق) واقع شده که آن را مزارات مولانا عبدالصمد می‌گویند.^۳ همچنین مزار مولانا فخرالدین احمد (۷۴۶ ق) در حوالی مزار امام حفده و پیش چشمه آبی که مردم از آنجا آب برمی‌گیرند^۴ که با مکان‌یابی این مزار و مقایسه آن با تصویر مینیاتور ترسیم شده توسط مطراچی در سال ۹۴۲ ق

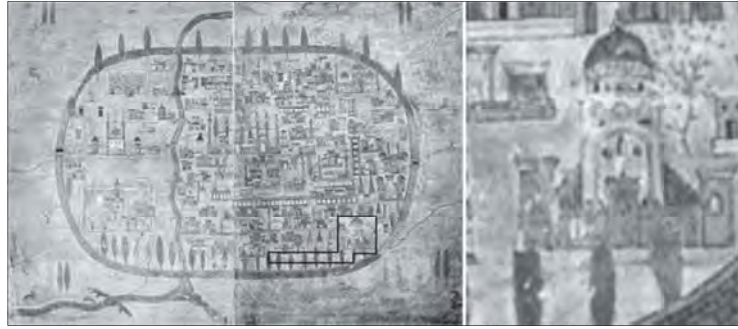
۱. خامچی، محلات قدیمی و تاریخی شهر تبریز، ص ۱۰۴.

۲. کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۲۷۴.

۳. همان، ص ۳۶۲؛ ملاحشری، روضة اطهار، ص ۱۳۹.

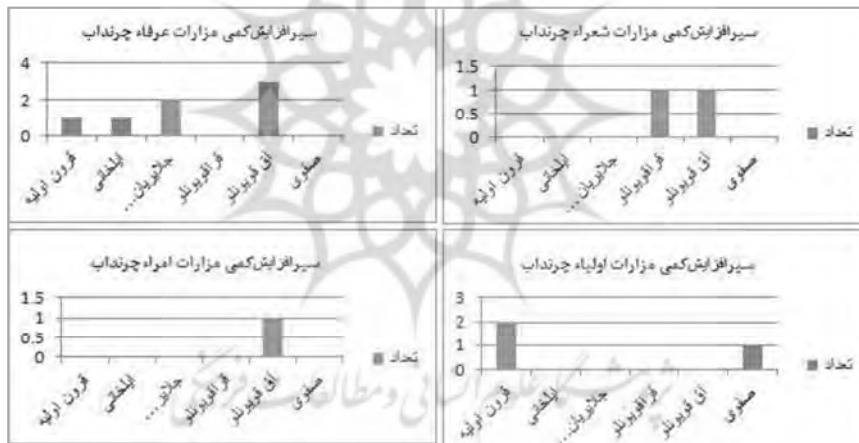
۴. همان، ص ۱۴۴؛ کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۳۳۶.

وجود چشمه آب مذکور را در این قسمت از شهر می‌توان مشاهده نمود. (تصویر ۱)

تصویر (۱): چشمه آب در مینیاتور ترسیم شده به سال ۹۴۲ ق (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مزار آن قدوه ارباب نظر، حضرت دده عمّر قدس الله تعالی (۸۹۱ق) در حوالی ملک زمین و باغ شمال است. همانجا زاویه و خانقاهی داشته^۱ که با تطبیق تاریخ سال‌های ساخت باغ شمال در زمان سلطان یعقوب آق قویونلو به‌وضوح تأثیر اهمیت و تکریم این افراد توسط پادشاهان که بانیان بسیاری از عناصر معماری و شهری مهم در شهر بودند، را نیز می‌توان مشاهده کرد. علاوه بر این مزار حضرت احمد چلبی (اواخر قرن ۹)، که در حوالی (عمارت) مقصودیه، کوچه‌ای مشهور به کوچه عبدالحق در آنجا است، در معتقدات مردم مذکور است که آن دو عزیز برادران خواجه فقیه زاهداند^۲ که دوباره می‌توان مکان‌یابی این عنصر معماری که کاربردی حکومتی - سلطنتی نیز داشته را تحت الشعاع این مزارات دانست.

نمودار (۲): سیر تحول کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق که در چرنداب مدفونند. (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

۱. همان، ص ۴۷۲؛ ملاحشری، روضة اطهار، ص ۷۳.

۲. همان، ص ۷۲؛ کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۴۷۷؛ طباطبایی، اولاد الاطهار، ص ۷۸.

در ادامه برای درک و آشنایی بهتر و به تبع آن نتیجه‌گیری صحیح‌تر، می‌توان سیر افزایش کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا در چرنداب را در نمودار شماره ۲ مشاهده نمود. با مشاهده نمودار شماره ۲ چنین برداشت می‌شود که عارفان بیشترین درصد مزارات در این خاک و محدوده را در طول دوره‌های مختلف به خود اختصاص داده‌اند که علاوه بر مزارات، این عرفا در زمان حیات خود نیز نیاز به فضاهایی چون خانقاه و تکیه داشته که باعث ساخت عناصر معماری این‌چنینی گردیده‌اند. به‌عنوان مثال: خانقاه شیخ کججی در زمان جلایریان و تکیه شیخ صالح که از کبار مشایخ است. خانقاهش در محله رواق بوده و اکنون اثر آن باقی است. آن مزار مروج به صالحیه نیز شهرت دارد و خانقاه نیز به همین اسم مسماست.^۱

۳. بررسی سیر افزایش کمی مزارات گجیل در غرب شهر تبریز

محله گجیل تبریز در قسمت غربی شهر و در سر راهی که به شنب‌غازان ختم می‌گردد، واقع شده است. در زمان قدیم این محله را «محله خاموشان» می‌گفتند و حضرت مستعلی شاه مرحوم نوشته که این مقابر مؤمنین از سایر مزارات تبریز قدیمی‌تر و معروف‌تر است.^۲ پس از مکان‌یابی مزارات خاک گجیل، همان‌طور که از جدول شماره ۴ نیز برمی‌آید، بیشترین مزارات متعلق به عرفا بوده و از لحاظ وسعت، یک محدوده منسجم و کوچکتری نسبت به سایر گورستان‌ها مشاهده می‌نماییم.

جدول (۴): جدول منتخبی از اسامی عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق که در گجیل

مدفونند. (کربلایی، ۱۳۳۵؛ ملاحشری، ۱۳۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۹؛ محمد تبریزی، ۱۳۸۷) (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مزارات	عرفا	شعرا	امرا - وزراء	اولیا
قرون اولیه	بابا فرج (۵۶۸ق.)	-	-	امام واحدی (۴۶۸ق.)
ایلخانی	شیخ شمس‌الدین محمد طبری (۶۷۷ق.)، پیرحاجی حسن، عمادالدین حمدبن محمودبن احمدبن الحسن، حضرت پیر شیخی، خواجه محمد خاکشو (قرن ۷)	-	-	-
جلایریان و تیموریان	مولانا کمال‌الدین الباکویی (۸۱۳ق.)	-	-	-
قراقویونلو	-	-	-	-
آق‌قویونلو	-	-	-	-
صفوی	مولانا برهان‌الدین حافظ تبریزی (۹۲۲ق.)، بابا بلال (۹۵۳ق.)، خواجه نعمت‌الله مشهور به شیخی بیگ خرزی (قرن ۱۰)	مولانا شمس‌الدین محمد معرف تبریزی (۹۶۸ق.)	-	-

۱. ملاحشری، روضه اطهار، ص ۷۰.

۲. محمد تبریزی، منظرالاولیا، ص ۱۴۳.

از قدیمی‌ترین مقابر عرفا در خاک گجیل می‌توان به مزار بابا فرج (۵۶۸ق) اشاره کرد. زاویه متبرکه ایشان در سال ۷۵۵ق عمارت مجدد شده است.^۱ این مزارات بیشتر بر سر راهی که به شنب غازان و خسروشاه ختم می‌شود، قرار دارند. از جمله مزار عمادالدین احمد بن الحسن (قرن ۷ق) در جانب غربی راه خسروشاه وقتی که از تبریز به جانب خسروشاه می‌روند، به جانب دست راست در برابر مزار بابا فرج واقع است.^۲ همچنین در ذکر و توصیف مزارات سرخاب و چرنداب به بررسی محل‌هایی که «درآمد» آن محلات اطلاق شده بودند، پرداخته و نتیجه‌ای حاکی از اینکه «درآمد محلات به فضای گورستانی اطلاق شده» دست یافتیم. این امر در مورد محله گجیل نیز صادق است؛ چنان‌که: «مزار خواجه نعمت الله مشهور به شیخی بیگ خرزوی (قرن ۱۰ ق) در سر راه خسروشاه از مزار حضرت بابا فرج که به دزج مغنا بن می‌روند، در درآمد به آن محله است».^۳

نمودار شماره ۳ سیر افزایش کمی مزارات گجیل را بر اساس جدول شماره ۴ نشان می‌دهد و همان‌طور که ذکر گردید تعدد مزارات عرفا به‌خصوص در دوره ایلخانی را در این مزارات شاهد هستیم.

نمودار شماره (۳): سیر تحول کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰هـ.ق. که در گجیل مدفونند. (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

نکته جالب توجه در مورد مزارات گجیل، پس از مکان‌یابی بر روی نقشه قراجه داغی براساس جدول شماره ۴ و بررسی نمودار شماره ۳ عدم وجود مزارات امرا - وزرا در این خاک می‌باشد؛ که احتمالاً علت این امر استفاده از مزارات اولیا و عرفا برای اهمیت دادن به شهرک حکومتی غازانیه

۱. ملا حشری، روضة اطهار، ص ۱۲۲؛ کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۳۷۶.

۲. همان، ص ۴۲۷.

۳. همان، ص ۴۲۴؛ ملا حشری، روضة اطهار، ص ۱۲۹.

توسط امرا بوده است؛ زیرا این گورستان بر سر راه شب غازان در امتداد جاده‌ای که بازار را به این شهرک وصل می‌نماید، قرار داشته است.

۴. بررسی سیر افزایش کمی مزارات بیلانکوه در شرق شهر تبریز

محل‌ای در شرق شهر تبریز که با نام‌های مختلفی از جمله: بیلانکوه، ویلانکوه، ویلانکوی و همچنین قله اخی سعدالدین در کتب تاریخی آمده است که محدوده آن باتوجه به نقشه قاجاری در میان دو شعبه رود مهران رود که از وسط شهر گذشته و در قسمت انتهایی شهر دوشاخه شده، واقع گردیده است. تعدادی از قبور افراد نامی نیز در این مزارات مکان‌یابی و شناسایی شده‌اند که در جدول شماره ۵ به تفکیک افراد در دوره‌های مختلف حکومتی دسته‌بندی و نشان داده شده است.

جدول (۵): جدول منتخبی از اسامی عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق. که در بیلانکوه

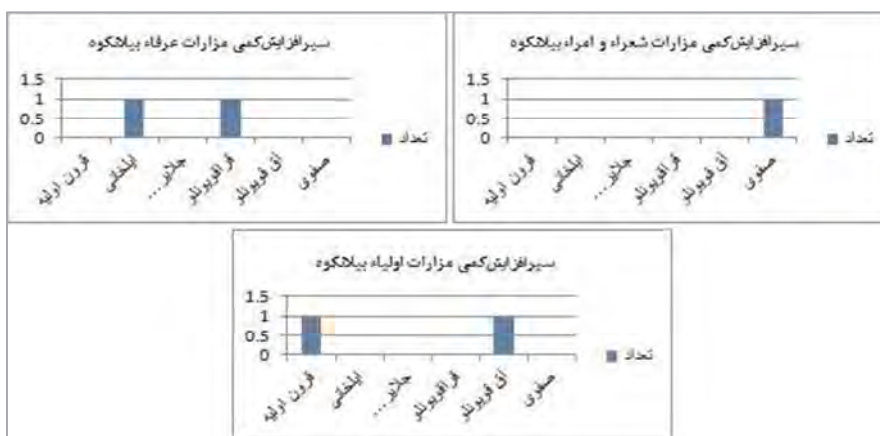
مدفونند. (کربلایی، ۱۳۳۵؛ ملاحشری، ۱۳۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۹؛ محمد تبریزی، ۱۳۸۷) (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مزارات	عرفا	شعرا	امرا - وزراء	اولیا
قرون اولیه	-	-	-	احمد چپ،
ایلخانی	بابا محمود (۶۹۱ق.)	-	-	-
جلابریان و تیموریان	-	-	-	-
قراقویونلو	حضرت شیخ کمال خجندی (۸۰۳ق.)	-	-	-
آق قویونلو	-	-	-	شاه حسین سرپلی (۸۶۱ق)
صفوی	-	استاد بهزاد (قرن ۱۰)،	شرف الدوله میرزا ابراهیم خان (قرن ۱۰)،	-

از قدیمی‌ترین مزارات اولیا در بیلانکوه مزار احمد چپ رضی الله در درآمد قله اخی سعدالدین در ویلانکوی واقع است.^۱ همچنین مزار عارف دوره ایلخانی بابا محمود (۶۹۱ق) نیز قریب به مزار صحابی است در درآمد قله اخی سعدالدین، زاویه بوده و گنبدی بر سر قبر وی ساخته‌اند.^۲

۱. همان، ص ۲۴؛ کربلایی، *روضات الجنان*، ج ۱، ص ۳۷.

۲. همان، ص ۴۹۹؛ ملاحشری، *روضه اطهار*، ص ۷۱.

نمودار (۴): سیر تحول کمی مزارات عرفاء، شعراء، امراء و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ هـ.ق. که در بیلاکوه مدفونند. (تیبیه و تنظیم: نگارندگان)

نکته قابل توجه درباره مزارات بیلاکوه با توجه به سیر افزایش کمی این مزارات در نمودار شماره ۴ (برخلاف مزارات دیگر شهر تبریز)، تعداد کم و بسیار محدود این مزارات در تمامی دوره‌ها بوده و دلیل عمده و اصلی آن وجود باغات بسیاری در این محدوده، من جمله باغ حضرت شیخ کمال خجندی (۸۰۳) است که مقبره ایشان در ولیانکوی [باغ شخصی]^۱ و در دوره صفوی مزار استاد بهزاد (قرن ۱۰ ق) در باغ شیخ کمال که در جنب مزار شیخ واقع شده است^۲ و باتوجه به موقعیت قرارگیری مابین دوشاخه رودخانه، امکان دسترسی کمتری به این نقطه از شهر در مقایسه با سایر قسمت‌ها وجود داشته است.

۵. بررسی سیر افزایش کمی مزارات مرکز شهر تبریز

شهر تبریز علاوه بر چهار گورستان مهم و تاریخی در چهار جهت جغرافیایی شهر که در تمام کتب تاریخی به آنها اشاره شده و اهمیت این مزارات را به دلیل دفن عرفاء، شعراء، امراء و اولیا که از قرون اولیه اسلامی تا دوران حکومت صفوی بخصوص در زمان‌هایی که تبریز پایتخت و مقر حکومت بوده، دوچندان نموده است. در مرکز شهر نیز شاهد مزاراتی هستیم که این مزارات در ساخت و سازمان فضایی - کالبدی شهر تبریز به دلیل اهمیت و تکریم افراد مدفون تأثیرات زیادی داشته است. جدول شماره ۶ اسامی افراد مدفون در مرکز شهر را به ترتیب دوره‌های تاریخی نشان می‌دهد که در ادامه با مکان‌یابی این مزارات به نتایج جالب توجهی می‌توان دست یافت.

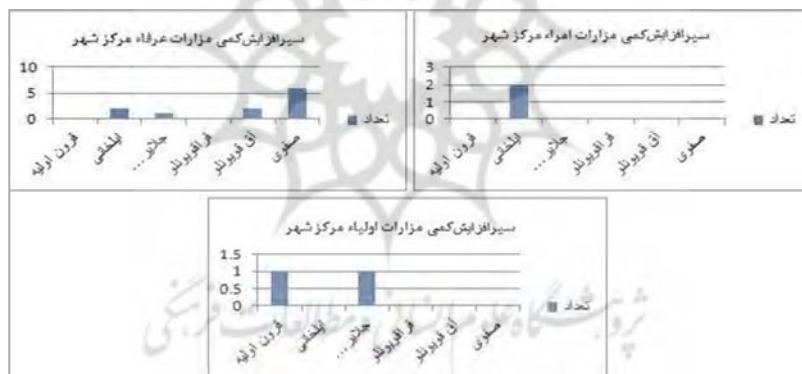
۱. کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۵۰۰.

۲. ملاحشری، روضه اطهار، ص ۶۸.

جدول (۶): جدول منتخبی از اسامی عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق که در مرکز شهر مدفونند. (کربلایی، ۱۳۳۵؛ ملاحشری، ۱۳۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۹؛ محمد تبریزی، ۱۳۸۷) (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مزارات	عرفا	شعرا	امرا - وزراء	اولیا
قرون اولیه	-	-	-	قدمگاه حضرت رسالت پناه،
ایلخانی	پیر کله، پیر دده شاه (قرن ۷)،	-	سلطان محمود و ایاز (۵۶۸ق.)	-
جلایریان و تیموریان	مولانا سراج الدین یوسف (۷۱۵ق.)،	-	-	امیر علی چپ (اواخر قرن ۸)،
قراقویونلو	-	-	-	-
آق قویونلو	حاجی حسن ادهمی، پیر ترابی (اواخر قرن ۹)،	-	-	-
صفوی	بابا بختیار (۹۱۰ق.)، مولانا عبدالعلیم (۹۵۶ق.)، درویش شیخ محمد سیاه پوش (۹۵۹ق.)، پیر ستاره، سلطان میر حیدر تونی، پیر حداد،	-	-	-

از جمله مقابری که در مرکز شهر بوده و تأثیرات آن به وضوح بر روی قدیمی ترین نقشه موجود مشهود است، مقبره پیر دده شاه (قرن ۷ق) در سر بازار سراجان گنبدی است مشهور و معین^۱ و آنچه مشهور است از گنبد مزار ده ده شاه تا قرب درب اعلی چهارصدوچهل و چهار مزار پادشاهان کامگار است که همگی در آرزوی ملک تبریز جان بدادند و الحال شش تن از ایشان را گنبد و قبرشان باقی مانده^۲ که این عامل موقعیت مقر حکومتی در قلب شهر را ثابت می‌بخشد. برای درک بهتر سیر افزایش کمی مزارات مرکز شهر نمودار شماره ۵ نشان دهنده تعداد مزارات در دوره‌های مختلف می‌باشد.

نمودار (۵): سیر تحول کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا از قرون اولیه اسلامی الی ۱۰ ق که در مرکز شهر مدفونند. (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

۱. همان، ص ۷۴؛ کربلایی، روضات الجنان، ج ۱، ص ۴۸۵.

۲. ملاحشری، روضه اطهار، ص ۷۴.

پس از بررسی نمودار شماره ۵ این امر کاملاً مشهود می‌باشد که تعداد عرفا در این قسمت از شهر و بخصوص در دوره صفوی مقدار حداکثر را داراست که به تبع وجود این مزارات در مرکز شهر که ساختارهای اقتصادی شهر واقع شده اند، باعث ساخت مساجد متعددی در این قسمت گردیده که نهایتاً تلفیق ساختار اقتصادی با ساختار مذهبی را باعث شده است.

نتیجه

در نهایت می‌توان یافته‌های تحقیق را براساس سیر افزایش کمی مزارات عرفا، شعرا، امرا و اولیا را در ۵ قسمت از شهر که شامل گورستان سرخاب، گورستان چرنداب، گورستان گجیل، گورستان بیلانکوه و مزارات مرکز شهر است، در ۵ دسته تقسیم‌بندی نمود:

- **مزارات سرخاب:** نتایج تأثیر تعدد مزارات عرفا در مواردی چون ساخت مهم‌ترین مسجد سلطنتی (مسجد حسن پادشاه) در این خاک به دلیل تکریم این افراد توسط پادشاهان مشهود است.

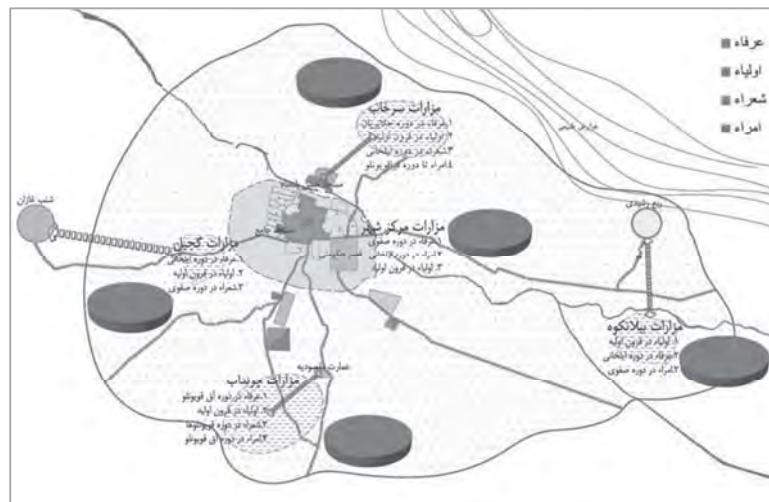
- **مزارات چرنداب:** شاخص‌ترین تأثیر، مزار عارف احمد چلبی در ساخت عمارت مقصودیه که یک بنای حکومتی و سلطنتی می‌باشد.

- **مزارات گجیل:** بیشترین تعداد مزارات اولیا در گجیل در قرون اولیه، باعث اهمیت این مکان از قرون اولیه بوده و زیرساخت مکان‌یابی شنب‌غازان را می‌تواند باعث گردد که در دوره ایلخانی‌غازان خان از نخستین پادشاهانی است که به دین اسلام و مذهب تشیع روی آورده بود.^۱ این امر می‌تواند در تجلی تفکر برای مکان‌یابی چنین ساختار فضایی مهمی، نمود پیدا کند.

- **مزارات بیلانکوه:** این قسمت از شهر به دلیل عدم وجود گذرهای مناسب برای تردد زیاد مورد توجه نبوده، بخصوص در دوره جلایریان و تیموریان که هیچ مزاری در این دوره شناسایی نشده است.

- **مزارات مرکز شهر:** در مرکز شهر حداکثر تعداد عرفا را در دوره صفوی و همچنین نسبت به مزارات دیگر مشاهده می‌نماییم که این امر دلیلی بر تکریم این افراد در دوره صفوی بوده و به همین دلیل ساخت مساجد بسیاری در دل شهر و داخل بازار و مرکز تجاری شهر را سبب گردید.

۱. طباطبایی، اولاد الاطهار، ص ۸۵

تصویر (۲): تأثیر گورستان‌ها با توجه به سیر افزایش کمی افراد مدفون شده بر ساخت عناصر معماری و شهری (تیبیه و تنظیم: نگارندگان)

منابع و مأخذ

۱. آیتی، عبدالحمید، و صاف الحضیره، تحریر تاریخ و صاف، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.
۲. القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
۳. ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، ج ۱، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چ ۲، ۱۳۵۹.
۴. ابن حوقل، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
۵. ابن فقیه، البلدان، ترجمه ح. مسعود، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
۶. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.
۷. بهنام، جمشید و شاپور راسخ، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ایران، تهران، انتشارات خوارزمی، چ ۳، ۱۳۴۸.
۸. پاکزاد، جهان‌شاه، تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (از آغاز تا سلسله قاجار)، تهران، انتشارات آرمانشهر، چ ۱، ۱۳۹۰.
۹. خاماچی، بهروز، محلات قدیمی و تاریخی شهر تبریز، به کوشش تراب محمدی، تبریز، نشر روابط عمومی شهرداری منطقه ۳ تبریز، ۱۳۸۱.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا (لوح فشرده)، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

- ۲۸ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۷، تابستان ۹۵، ش ۲۳
۱۱. ذکاء، یحیی، *تاریخ زمین لرزه‌های تبریز*، تهران، انتشارات کتاب سرا، چ ۱، ۱۳۶۸.
  ۱۲. سجادی، سید ضیاء‌الدین، *کوی سرخاب تبریز و مقبره الشعرا*، تهران، چاپ فرهنگ، ۱۳۷۵.
  ۱۳. شاردن، *سیاحت‌نامه شاردن*، ج ۲، ترجمه محمد عباسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۳۵.
  ۱۴. طباطبایی تبریزی، محمدرضا، *تاریخ اولاد الاطهار*، به کوشش محمد الوان‌ساز خویی، تهران، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
  ۱۵. عمادالدوله ابوالخیر، *تاریخ مبارک غازی*، به کوشش کارل یان، انگستان، هرتفورد، ۱۳۸۸.
  ۱۶. کربلائتی تبریزی، حافظ حسین، *روضات الجنان و جنات الجنان*، ج ۱، تصحیح سلطان القرائی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۵.
  ۱۷. کبیر صابر، محمداقبر، «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان آرامنه تبریز (ریشه‌یابی و تبیین دلایل وجودی)»، *باغ نظر*، سال نهم، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۲۳، ص ۷۵-۸۲.
  ۱۸. کلاویخو، *سفرنامه کلاویخو*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.
  ۱۹. مارکوپولو، *سفرنامه مارکوپولو*، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.
  ۲۰. محمد تبریزی، محمد بن کاظم، *منظر الاولیا* (در مزارات تبریز و حومه)، ج ۱، مصحح هاشم محدث، تهران، انتشارات کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷.
  ۲۱. محمدی، تراب، *مرمت گنجینه‌ای از مقبره عرفا و بزرگان در گورستان شادباد مشایخ تبریز*، تبریز، آرشو میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۲.
  ۲۲. مستوفی، حمدالله، *نزهة القلوب*، به کوشش محمد سیاقی، تهران، طبع تهران، ۱۳۳۶.
  ۲۳. مشکور، محمدجواد، *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.
  ۲۴. مقدسی، محمد ابن احمد، *احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*، ج ۱، ترجمه علینقی منزوی، تهران، انتشارات کومش، ۱۳۶۱.
  ۲۵. ملاحشری تبریزی، محمدامین، *روضه اطهار*، مزارات متبرکه و محلات قدیمی تبریز، به اهتمام عزیز دولت آبادی، تهران، ستوده، ۱۳۷۱.
  ۲۶. میرجعفری، و بزاز دستفروش، «مزارات بیلانکوه»، *پژوهش‌های تاریخی*، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه اصفهان، سال ۴۸، دوره جدید، سال ۴، شماره ۴ (پیاپی ۱۶)، زمستان ۱۳۹۱، ص ۲۲-۱، ۱۳۹۱.

- ۲۹ □ بررسی سیر افزایش کمی مزارات شهر تبریز با استناد به کتاب‌های ...
۲۷. میرجعفری، و بزاز دستفروش، «مزارات چرنداب تبریز»، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه اصفهان، دوره جدید، شماره ۴، زمستان ۱۳۸۸، ص ۴۲ - ۱۳۸۸، ۱۹.
۲۸. ناصر خسرو، سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش نادر وزین پور، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، چ ۴، ۱۳۵۴.
۲۹. ونیزیان، سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۴۹.
۳۰. همدانی، رشیدالدین فضل الله، جامع‌التواریخ، به تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۳.
۳۱. همدانی، رشیدالدین فضل الله، وقف نامه ربیع رشیدی، سلسله انجمن انتشارات آثار ملی، ۱۳۸۶.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی